

DUPKA GYÖRGY

„ÖRTÜZEKET FOGUNK GYÚJTANI A HEGYEKEN...”

SZÁZTÍZ ÉVVEL EZELŐTT GYILKOLTÁK MEG EGÁN EDÉT,
A RUSZINOK JÓTEVŐJÉT

„Örtüzeket fogunk gyűjtani a hegyeken és fáklyákkal fogunk bevilágítani a hegyek közé szoruló legszűkebb, legsötétebb völgyekbe. Azért fogjunk össze ezen nemes cél megvalósítására, melytől százazreknek sorsa függ. Fogjunk össze, hogy a magyar glóbus ezen legsötétebb Afrikájában európai viszonyokat teremtsünk és hogy Magyarország hegyvidéki részeit valóban magyarrá tegyünk!”¹ – ezeket a gondolatokat Egán Ede magyar kormánybiztos 1897-ben fogalmazta meg, amikor Darányi Ignác földművelésügyi miniszter felkérésére vállalta a *hegyvidéki akció* vezetését az Erdős-Kárpátokban.



Ki volt ő? Elismert mezőgazdasági szakember, gazdálkodó, aki 1890-től nemesi előnévvel, *Borostyánkői Egán Ede* néven szerepel a hivatalos iratokban. 1851. július 3-án született Csáktornyán. Édesapja, Edward Egan Írországból menekült Magyarországra, ahol különböző uradalmak jószágigazgatójaként dolgozott sikeresen, majd 1865-ben Batthyány Gusztávtól megvásárolta a Vas megyei borostyánkői uradalmat. Középiskolai tanulmányai elvégzése után Egán Ede két éven át egy szászországi birtokon gyakoromkoskodott. A bécsi mezőgazdasági főiskolán és a halleini egyetemen tanult. Több német-, cseh- és magyarországi gazdaságban – köztük apja borostyánkői uradalmában – tevékenykedett. 1883-tól a saját kezdeményezésére szervezett Országos Tejgazdasági Felügyelőség vezetőjeként elősegítette a magyarországi tejgazda-

ság és sajtóipar fellendülését. 1890-ben megnősült. A havasi tejgazdaságok rendszerének kiépítésével kapcsolatosan több dolgozata² jelent meg, amelyekre magas szakmai körök is felfigyeltek.

A Firczak Gyula munkácsi görög katolikus püspök által szorgalmazott gazdasági-társadalmi segélytervet felkarolva a földművelésügyi minisztérium 1897-ben akciót indított a ruszin nép szociális nyomorúságának enyhítésére. Az akció kormánybiztosaként Egán Ede lelkiismerete és mély tudása szerint élete kioltásáig tette a dolgát a ruszinok gazdasági felemelkedéséért, akiket igyekezett kiszabadítani a zsidóság (kazárok³) uzsorakamat-hálójából. Ebben az időben a Galíciából kárpátaljai hegyvidéki falvakba beszivárgó, a ruszin családokra rátelepedő kazárok körmönfont eszközökkel semmizték ki, csapták be és döntötték rabszolgasorba a helyi lakosság túlnyomó többségét. A lelketlen kocsmárosok, uzsorások elől menekülve, a jobb megélhetés reményében több százezren Amerikába „tántorogtak ki”.

A felkészült és elkötelezett közgazdász igen nagy ambícióval látott munkához. Kísérleti telepét a Bereg megyei Szolyvai járásban alakította ki, ebben a térségben indította el a hegyvidéki akciót, amelyről Bartha Miklós⁴ politikus és író *Kazárföldön*⁵ címmel szociográfiai könyvet írt. Munkájának központi hőse Egán Ede, aki az elnyomott ruszinok és a kizsákmányoló kazár uzsorások földjén „*rálépett arra a tövises útra, melyen a jó hazafiak szoktak járni. Edzett lélekkel túri a méltatlan gáncsolódást. Űzi, hajtja egy történelmi feladat s természetesnek tartja, hogy az úttörés akadályokkal jár.*”⁶ Szócs Zoltán szerint „*ez az első nemzeti szociográfia, alapmű, továbbá történelemkönyv, hiszen amit felvázol, a nemzet sorsának korszakos fordulója, de mindemellett líra is, mert valódi emberek, nevesíthető sorsok, megélt tragédiák summázatos foglalata*”. A Bartha-kötet előszóírója azt is kiemeli, hogy az erdélyi író *Kazárföldön* című tárcasorozatát 1901. január 1-én kezdte el közölni az *Ellenzékben*, majd ugyanezen év végén könyv alakban is kiadta. Életrajzírója, a kortárs Sebesi Samu így látta mindezt: „*A stílusművészet megvesztegető bájával írt könyv tüzetesen ismerteti azt a hegyvidéki akciót, amelyet a magyar földművelési kormány a rutének megmentése érdekében indított, és a Kárpátok bércei közt lakó összes népek javára folytatott. (...) Ellenségei behatóbb bírálattal nélkül ráfogták, hogy (a Kazárföldön) antiszemita irányzattal íratott. Ennek az állításnak csak annyiban van némi alapja, hogy Bartha az élőködés céljából bevándorolt idegen zsidónak testi és lelki szennyét olyan elementáris erővel festette meg, hogy a magyar zsidók is megdöbbenek fajuk rütségének hűséges rajzától. Az elfogulatlan és intelligens zsidóság azonban nem látta benne az antiszemita tendenciát.*”⁷

Egán Ede sokrétű tevékenységi köréről, sikereiről és kudarcairól, az utókor emlékeztetőül Botlik József írt részletező, alapos elemző tanulmányt; napja-

inkban is ez a munka tartalmazza a legnagyobb adatanyagot, amely feldolgozza az ide vonatkozó levéltári forrásokat és a szakirodalmat is.⁸

Egán Ede két hegyvidéki kirendeltségi irodát nyitott: az egyiket Szolyván, a másikat Munkácson. A program célja nem csak a ruszinság pénzügyi segítése volt, hanem a feltételek megteremtése ahhoz, hogy meg tudjanak élni a saját lakóhelyükön. Számos eredményes módszert sikerült kidolgoznia. Állami pénzen hatalmas földterületeket bérelt (elsősorban a Schönborn-uradalomtól), s azokat jutányos áron bérbe adta a ruszinoknak. Megtanította őket a hegyi legeltetés technikájára, s erre alkalmas állatállományt importált Svájc-ból. Számos tejjgazdaság is alakult. Hitelszövetkezeteket hozott létre, ahol a ruszinok térítésmentesen vagy nagyon alacsony kamattal juthattak kölcsönhöz. Mindez csak néhány kiragadott példa a sikeres programból, amely a hegyvidékeken kívül Bereg megye számos más vidékére is áterjedt.

Egán Ede és programja a magyar országgyűlés liberális köreinek állandó célpontja volt, a politikai támadásokon kívül számos életveszélyes fenyegetést is kapott, ezek azonban nem tántorították el munkájától. A korabeli liberális sajtóban „376 hírlapi közlemény jelent meg Egán Ede ellen.”⁹ Az ír származású, de magyar hazafiról egyes újságcikkeiben¹⁰ Ady is elítélően nyilatkozott, véleménye csak Egán Ede halálakor változott megbecsülésé¹¹. *Egán* című versében így fogalmazta meg elévülhetetlen érdemeit: „*Egán úr vétkezett talán, / Ha majd Darányi asztalán / Lesz, mit beszélt, a dikció – / Igaz a vád vagy fikció: / Megvállik az... / De szentigaz, / Hogy most ezerszer izgatóbb / A búrok sorsa, mint a tót / Avagy ruthén kenyere. / Valljuk be: így vagyunk vele. / Már kedvessé tevő magát, / Ki annyit mond, hogy búr-barát / S tudjuk – minden lap ígyn ír –, / Hogy búr-barát ma minden ír. / Dublinba' mind / Mámorba ring / Szegény vagy úr, / Ha győz a búr – / S ez érdem % mindenek fölött... / –Kérem: Egán úr ír-szülött!...*”¹²

Hol és hogyan halt meg Egán Ede?

1901. szeptember 20-án bekövetkezett halálának helyszínéként a különböző lexikonok tévesen Szerednyét¹³ tüntetik fel. Ennek ellentmond az a tény, hogy nem Munkács, hanem Ungvár felől érkezett, és az sem felel meg a valóságnak, hogy balesetben vesztette életét. Hitelesebb S. Benedek András művelődéstörténész tömör megállapítása, hogy „*Egán Edét Láz község közelében meggyilkolták.*”¹⁴

Ki és mi okozta Egán Ede halálát? Annak körülményeiről a megyei és a fővárosi lapokban számos ellentmondás, találgatás, félremagyarázás jelent meg. Bizonyos körök befolyásolták a hivatalos vizsgálóbizottság munkáját és zárójelentését is. Ma már egyértelmű, hogy a haláleset körülményeinek a vizsgálatát felületesen végezték el. A rejtélyes esetet a sajtó és közvélemény hónapokig vitatta, és ez a folyamat ma sem zárult le.

Íme, néhány vitagerjesztő vélemény:

1. A korabeli liberális sajtó azt akarta elhithetni a közvéleménnyel, hogy Egán Ede öngyilkosságot követett el.

3. Ung megye alispánja a vármegyei soros közgyűlésen, a szeptember 24-ei jegyzőkönyv szerint hivatalosan bejelentette: „*Férfiúi erejének, tudásának teljességében virágzó életét saját fegyvere okozta véletlen baleset oltotta ki.*”¹⁵

3. A liberálisokkal szemben felvonuló másik tábor magánnyomozást folytató újságírói, köztük Bihar Jenő (1882–1951) újságíró arra a felismerésre jutott, hogy „*Egán Ede orvgyilkosságnak áldozata*”¹⁶ lett. Azóta már nyílt titok, hogy a bérgyilkosság megrendelői, a felbujtók kazár uzsorások voltak. A sors tragédiája, hogy az ügyet balesetnek minősítve eltussolták.

Fentebb említett dolgozata 5. fejezetének címében Botlik József szintén felteszi a kérdést: „*Egán halála: baleset vagy gyilkos merénylet?*” A korabeli sajtóanyagok, levéltári iratok, vallomások alapján mindkét tábor okfejtését megvizsgálva ugyanarra a következtetésre jut, mint dr. Szakáts Istvánné Egán-kutató: Egán Edével a kazárok bérgyilkosa végzett. Szakáts oknyomozói tapasztalatait a következőképpen foglalta össze: „*Egán Ede azon a bizonyos napon éppen a Plotényi-kastélyba (Nagyláz faluban) volt hivatalos ebédre. Kocsin indult el Ungvárról. A hintóban mellette foglalt helyet barátja, Rochlitz erdőtanácsos, a bakon meg a kocsis. A lovak lassan húztak fel a Nagyláz felé vezető kaptatón. Amikor már majdnem a dombtetőre értek – ahonnan messzi vidékre látni, jön-e jármű vagy ember –, a kazárok csapata előszaladt a fák mögül és túlerőben lévén, kirángatta Egánt a kocsiból. Mindez villámgyorsan történt. Egánt a saját revolverével lőtték agyon az árkon túli mogyorófa bokor mögött. A másik két utast azzal rémítették halálra, amennyiben mást vallanak, mint hogy Egán öngyilkosságot követett el, családtagjaiknak még az írmagját is kiirtják. S nagy fenyegetés volt az akkor; így emlegették később is mindég Ungban... A kocsis röviddel azután visszabujdosott verhovinai kis falujába, Rochlitz erdőtanácsos később, a halálos ágyához kért két tanúnak mondotta el a gyilkosság hiteles történetét.*”¹⁷ Hasonló véleményen van Mandrik Iván jeles ukrán történész, az Ungvári Nemzeti Egyetem tanszékvezető professzora, a korszak ukrainjai szakértője, aki így ír a kérdésről: „*Egyesek öngyilkosságról, mások véletlen balesetről beszéltek. Halálának legvalószínűbb oka: orvgyilkosság.*”¹⁸

A hatósági vizsgálatok lezárása után (a vizsgálóbizottság véletlen balesetet állapított meg) az Ungvár-ceholnyai templomban felravatalozott Egán Ede emlékére gyászszertartást tartottak, amelyen a korabeli sajtókiadványok tudósítása szerint több ezer magyar és ruszin vett részt, búcsúzott el jötevőjétől. Egán Edét a Vas vármegyei Borostyánkő községben, a családi sírboltban helyezték örök nyugalomra.

Ma már tudjuk, hogy Egánnak mi volt a bűne: a ruszinokat megsegítő hegyvidéki akció vezetőjeként a kazár érdekeket igen érzékenyen sértette, jövedelmeiket szűkítette.

Egán művének méltó folytatója volt Kazy József¹⁹ (1856) miniszteri tanácsos, akit szintén Darányi Ignác, a földművelésügyi tárca vezetője bízott meg a hegyvidéki kirendeltség vezetésével, de ez már egy másik történet.

A kárpátaljai szovjet-ukrán történészek lekicsinyítően jelenítik meg Egán Edét. Szerintük ő nem más, mint „magyar burzsoá közigazdász”, aki csapatával „Magyarország belső gyarmatán” az „uzsorások élősködő ténykedése... megszüntetésére lényegében semmit sem tett”. V. I. Ilko²⁰ ungvári kommunista történész is elhallgatja Egánnak a lakosság érdekében kifejtett tevékenységét, eredményeit, szerinte a kormánybiztos a magyar parlamentnek csupán „interpellációt írt” a „paraszток XIX. század végi gazdasági helyzetéről”, érdekükben nem fejtett ki semmilyen jobbító tevékenységet. Vele ellentétben Mandrik Iván nagydoktori disszertációjában Egán hegyvidéki akcióját következetesen pozitívan értékelt. Levéltári kutatások alapján beszámolt arról, hogy „*a ruszin lakosság nagy tömege vett részt Egán Ede temetésén Ungváron. Nyomban felvetődött a gondolat a lakosság körében, hogy állítsanak emlékművet a tragédia helyszínén, megindult az adományok gyűjtése. A Lázi-dombon, az emlékezetes helyen nemsokára vaskerítéssel körülvett, feliratos kőkeresztet állítottak fel Egán Ede emlékére Daróc község lakosai. (...) Noha a mai nemzedék (nem az ő hibájából) keveset tud Egán Ede tevékenységéről, a történelmi igazságszolgáltatás megköveteli, hogy ne feledkezzünk meg arról az emberről, aki felemelte szavát ínségben élő vidékiünkért és megfeszített erővel küzdött a felemelkedésért.*”²¹

A közadakozásból megvalósított emlékkeresztet Firczák Gyula görög katolikus megyéspüspök szentelte fel. Talapzatán mindig gyertya égett és friss virágot helyeztek el, a ruszinság emlékhelyévé vált. A keresztet 1990-ben, a szovjet korszak végén az autópálya szélesítésekor lerombolták.

A kárpátaljai ruszinok és magyarok a mai napig nagy tisztelettel emlékeznek Egán Edére, mint a kárpátaljai ruszinság jótevőjére. Az elismerés jele, hogy a rendszerváltás után, 2002 márciusában ifj. Vaszil Olásin ungvári szobrász és Vladiszlav Hanzel építész kivitelezésében új emlékművet emeltek Börvinges (Barvinok) határában, az Ungvárt Munkáccsal összekötő autótúmentén, nem messze az eredeti emlékjel helyszínétől. Az emlékmű 27 mecénásának (neves kárpátaljai vállalkozók, önkormányzati képviselők, közéleti személyiségek) nevét is márványtábla örökíti meg. Az emlékmű fölött a 2005. október 5-én Ungváron bejegyzett Egán Ede Alapítvány²² vállalt védnökséget (alapítói: Pavlo Csucska, Mihajlo Szirohman, Vaszil Varga, Andrij Zajac, Bogdan Pilipiv). Az alapítvány egyik feladatának tekinti Egán tevékenységé-

nek népszerűsítését, ennek keretében ukrán nyelven kiadták a havasi állattenyésztésről 1890-ben írt könyvét.²³

A civil szervezetek ungvári aktivistái, a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közossége, a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet és az ungvári Duhnovics Társaság képviselői halálának évfordulóján koszorúzással egybekötött megemlékezést tartanak borostyánkői Egán Ede (1851–1901) egykori kormánybiztos börvingesi emlékművénél. 2010-ben többek között kezdeményezték tényfeltáró szociográfiai munkák megírását a korabeli Egán-jelentések és Bartha Miklós *Kazárföldön* című kötete alapján, s évégett arra biztatták az ukrán/ruszin és magyar alkotókat, hogy keressék fel azokat a szolyvai, volóci és ökörmezői járási településeket, ahol Egán Ede, a „ruszin nép atyja, és védelmezője” beindította a hegyvidéki akciót, ily módon szembesítsék a múltat a jellel.

Egán Edéről utcákat, tereket neveztek el. 1938–1944 között Ungvár egyik tere is az ő nevét viselte. A szovjet megszállás után a teret Karl Marxról nevezték el, Ukrajna függetlenné válását követően a városi tanács képviselőtestülete a térnek visszaadta Egán Ede nevét. A belvárosi Volosin utcában megnyílt kávézó Egán Ede nevét vette fel. Ungváron Egán Ede Alapítványt hoztak létre, Munkácson a KMKSZ városi szervezete nemrég Egán Ede emléktáblát avatott. Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség a Kárpátaljai Magyar Nívódíjak egyik kategóriáját, a gazdaságfejlesztést Egán Edéről nevezte el.

Kárpátaljai magyar és ukrán kutatók továbbra is foglalkoznak az Egán-örökség feldolgozásával. Ezek közül kiemelhető Gönczi Andrea²⁴ publikációja, amely a beregszászi főiskola évkönyvében jelent meg. Az ukrán nyelvű publikációk közül említésre méltó az ökörmezői Alsókalocsáról (Kolocsava) írt nagymonográfia²⁵, amelyben Sztanyiszlav Arzsevityin parlamenti képviselő a megyei levéltár anyagai alapján elemzi, milyen gazdasági-szociális hatást gyakorolt szülőfalujára a hegyvidéki akció.

2011 októberében Alsókalocsán Egán Ede emlékét ápoló, hagyományteremtő rendezvényre került sor a „Sztare Szelo” (Régi falu) falumúzeum és skanzen területén szervezett Magyar Kultúra Napja keretében. Felavatták Egán Ede emléktábláját, ugyanitt elhelyezték Egán Ede lovaskocsiját, amelyet egy tiszaujlaki régiséggyűjtőtől szereztek be.

A szervezők népszínmű keretében mutatták be a település XX. századi történetét az Osztrák–Magyar Monarchiától egészen napjainkig. Korhű öltözetben felvonult a jegyző, a csendőr, a kisbíró, a zsidó kocsmáros, a nincstelen favágó, az első és a második világháborúban részt vett magyar és szovjet katona, a tutajosok, a betyárok, a földosztók. A „falugyűlés” apropóját az adta, hogy a településre látogatott Egan Ede kormánybiztos, felmérni munkássága eredményét, és megküzdeni a ruszinságot folyondár-szívóssággal fojtogató zsidóság

képviselőivel. A hintón érkező, cilinderes, szivarozó Egán Edét a rendezvény házigazdája, Sztanyiszlav Arzsevitin parlamenti képviselő személyesítette meg. Tóth István, a Magyar Köztársaság beregszászi főkonzulja, Szalipszki Endre, a Magyar Köztársaság ungvári konzulja, Vaszil Scsur, az Ökörmezői járási állami közigazgatási hivatal elnöke meleg szavakkal emlékezett a felvidéki akció hő-sére, a ruszin nép életének jobbra fordítójára. Sztanyiszlav Arzsevitin felolvas-ta emlékbeszédét, amelynek szövege 2011 szeptemberében Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa szószékéről hangzott el Egán Ede, a nagyszerű ember tiszteletére.

Jó tudni, hogy a száztíz éve meggyilkolt Egán Edét újra felfedezik/felfedez-zük, hogy az idő rostáján fennmaradt bölcs tanácsait újraértelmezzük, aktualizál-juk. Hiszen az ő „*ruszin völgyekben és hegyeken*” bolyongó szelleme ma is jelen van, a történelem egymást váltó viharai sem tudták elsodorni, mert „*hegyek közé szorult*” emléke kitörölhetetlenül él a ruszinok szívében is, erőt ad nekik és min-den itt élő népnek egymás megsegítéséhez, Kárpátalja újjáépítéséhez.

JEGYZETEK:

¹ Bosnyák Zoltán: Egán Ede. – In: betiltva.com/files/egan.php

² Egán Ede fontosabb munkái: A tejjgazdaság állása a mai gazdasági üzlet-ben. Bp., 1882; Értekezés a Budapesten szövetkezeti alapon létesítendő Köz-ponti Tejcsarnok tárgyában. Bp., 1883; Magyarország tejjgazdasági termelésé-nek és kereskedésének mai helyzete. Bp., 1885; A tejjgazdaság fontossága Erdély marhatenyésztési viszonyának fejlesztésére. Kolozsvár, 1887; Intő szó a magyarországi havasi gazdaság érdekében. Bp., 1890; Magyar állattenyésztő, föl a havasra! Bp., 1899; A hegyvidéki földművelő nép közzgazdasági helyzete-nek javítását célzó állami akció ügyében Munkácson 1900. február 12-én tartott értekezletről szóló jelentés. Bp., 1900).

³ Kazárok: a XIX. századi Oroszországból és Lengyelországból Galicián át Magyarországgra beszivárgott zsidók.

⁴ Bartha Miklós (Rugonfalva, 1848. november 14. – Budapest, 1905. októ-ber 19.) magyar jogász, politikus, publicista, 1873–1905 között függetlenségi párti országgyűlési képviselő.

⁵ Bartha Miklós. Kazárföldön. Útleírás. Kolozsvár, 1901, új kiadások: Bp., 1939, 1996.

⁶ Bartha Miklós: Kazárok földjén. Budapest, 1939, 26. old.

⁷ Szócs Zoltán: Előgondolatok Bartha Miklós Kazárföldön című művéhez. In: Bartha Miklós: Kazárföldön. Útleírás. Kolozsvár, 1901, új kiadások: Bp., 1939., 1996.

⁸ Botlik József: *Egestas Subcarpathica*. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez. Szaklektorok: Kocsis Károly, Kótyuk Erzsébet, Soós Kálmán. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2000.

⁹ Bartha Miklós. Kazárföldön. Kolozsvár, 1901, 323. old.

¹⁰ Eganizmus és a székelység. NN, 1901. júl. 14. 1. In: Ady Endre összes prózai művei II. - MEK mek.niif.hu/05500/05551/html/adypr0052.html

¹¹ Lásd Ady Endre: Egan Ede öngyilkossága című cikkét.

¹² Ady Endre összes versei. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1977, 895. old. (hu.wikisource.org/wiki/Egán)

¹³ Új magyar életrajzi lexikon. II. D-GY. Főszerkesztő: Markó László. Magyar Könyvklub, 2001, 305. old.

¹⁴ S. Benedek András: *A gens fidelissima: a ruszinok*. Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, Budapest, 2003, 29. old.

¹⁵ KTÁL. Fond 4., op. 14., od. 3 B., nr. 592., sztr. 485.

¹⁶ Bihar Jenő: Egán Edét meggyilkolták. Budapest, 1901, 29. old.

¹⁷ dr. Szakáts Istvánné: „Ung megyei üstökösök”. *Magyarság*, Pittsburgh, USA, 1972. december 29–30.

¹⁸ Mandrik, Ivan: Egán Ede és a hegyvidéki akció. In: (Kárpáti) Kalendárium '91. Ungvár (Uzshorod), Kárpáti Kiadó, 1990, 57. old.

¹⁹ Kazy József: Az északkárpatmenti hegyvidéki nép gazdasági helyzetének javítására irányuló állami segítő akció hat évi működésének ismertetése. Bp., 1904.

²⁰ Ilko, V. I.: A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban. In: *A boldogság felé*. Kárpátontúl vázlatos története. Kárpáti Könyvkiadó, Uzshorod, 1975, 50. old.

²¹ Mandrik, Ivan: Egán Ede és a hegyvidéki akció, 57. old.

²² Honlap: <http://www.eganfond.com.ua/index.php>

²³ E. Egan: *Економічні можливості наших Карпат*, 2010.

²⁴ Gönczi Andrea: Egy magyar kísérlet az alpesi gazdálkodás megvalósítására – a hegyvidéki akció. *Acta Beregsasiensis*. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola évkönyve, IV. Beregszász, 2005.

²⁵ Аржевітін С. М. Релігія: Історія верховинського села Колочава / Передм. М. Болджара, Ю. Сливки, В. Малети. К.: Майстерня книги; Чернівці, Видавничий дім „Букрек”; Укр. письменник, 2007. – 832 с.: іл.